

## თემა II

**მორფოლოგია. არსებითი სახელი. ჯგუფები შინაარსის მიხედვით (ვინ და რა ჯგუფის სახელები; სადაურობის, ხელობის, ქონების, უქონლობის, კნინობითი სახელები). კომპოზიტები. რიცხვის გრამატიკული კატეგორია.**

- **შესავალი. ფონეტიკური მოვლენები სვანურში.**

საერთოდ სვანურში 6 ხმოვანია: ა, ე, ი, ო, უ, გ, ისევე, როგორც მეგრულში, მაგრამ ამათ ერთვის გრძელი ხმოვნები: ა, ე, ო, უ, გ; უმლაუტიანი ხმოვნები: ა, ო, უ და სმოვნები, რომლებიც ერთდროულად განივდიან სიგრძეს და უმლაუტს: ა, ო, უ. 18-ვე ხმოვანი არის მხოლოდ ბალსჰემოურ დიალექტში, უმლაუტი არ არის ლაშხურში და, შესაბამისად, 12 ხმოვანია, სიგრძე არ არის ბალსჰემოურსა და ლენტეხურში და, შესაბამისად, 9-9 ხმოვანია.

➤ **უმლაუტი.** უმლაუტი სვანურში შემჩნეული ჰქონდათ მ. ზავადსკის, ბ. ნიჟარაძეს და სხვ., მაგრამ მას კანტიკუნტად ხმარობდნენ და მათ მიერ ჩაწერილი ტექსტების მიხედვით რაიმე კანონზომიერების დადგენა შეუძლებელი იყო. შედარებით სწორად აქვს შემჩნეული ნ. მარს და იყენებს კიდევაც თავის ადგილას, მაგრამ უმლაუტის ბუნენა სწორად და საბოლოოდ გაარკვია ა. შანიძემ („უმლაუტი სვანურში“); მისი თეორიის მიხედვით, უმლაუტის გამომწვევია **ი** და **ე** ხმოვნები, **ი** ნებისმიერ შემთხვევაში იწვევს წინამავალი ხმოვნის უმლაუტს, მიუხედავად იმისა, სახეზეა თავად, თუ ამოღებულია, **ე** კი მხოლოდ მაშინ, თუ თავად დაკარგულია (თუმცა ლენტეხურში, უშგულურ კილოკავში და ზოგჯერ ბალსჰემოურში წარმოდგენილი **ე**-ს მაუმლაუტებელი ძალაც დასტურდება). საუმლაუტე ხმოვნებია ა, ო, უ, როგორც „მოკლე“, ასევე გრძელი.

ითვლება, რომ უმლაუტი სვანური მოვლენაა, იგი ყველა დიალექტის დამახასიათებელი იყო. ლაშხური ადრე გამოეთიშა საერთოსვანურს და უმლაუტის გამომწვევი ძალა დაკარგა. ასევე, სპეციალურ ლიტერატურაში გაზიარებულია მოსაზრება, რომ უმლაუტი მეორეული მოვლენაა და სვანური ხმოვნების სიმრავლე გვიანდელი წარმოშობისაა, თვით სვანურ ნიადაგზეა აღმოცენებული. საერთოქართველურიდან გამოთიშვისას სვანურს უმლაუტი არ უნდა ჰქონოდა.

➤ **გრძელი ხმოვნები.** საყოველთაოდ ცნობილია, რომ გრძელი ხმოვნები გენეტურად ორგვარია: ბუნებრივი გრძელი ხმოვნები და პოზიციურად შეპირობებული გრძელი ხმოვნები. სვანურში გრძელ ხმოვნებს ფართო ადგილი უჭირავს. ახასიათებს ნალსჰემოურ და ლაშხურ დიალექტებს. ამ დიალექტებში პრევერბისეული ან პრეფიქსისეული ხმოვანი + მომდევნო ხმოვანი იძლევა გრძელ ხმოვანს: **ქა+ აჩაღდ > ქაჩაღდ** „წავიდა“, **სგა+ესღა>სგესღა** „შეაქვს“ ... ასევე, შეიძლება ნარედუქციალმა ხმოვანმაც წინა ხმოვნის დაგრძელებით აინაზღაუროს თავისი დანაკარგი (საკომპენსაციო სიგრძე): **ანყადეს>ანყედეს** „აცხოვდება“. გვაქვს ბუნებრივი სიგრძეც: **ასრყე** „აგიჟებს“, **ლწში** „თესლი“ ...;

საკითხის სიღრმისეული კვლევის საფუძველზე ვ. თოფურიას ასკვნის: **1. ხმოვანთა სიგრძე მთელ სვანურს ახასიათებდა; 2. იგი საერთო (ქართველურ ენათა) მოვლენა იყო: ჰქონდა ქართულ-მეგრულ-ჭანურსაც. 3. დროთა ვითარებაში დაკარგეს ქართულმა და მეგრულ-ჭანურმა და, ალბათ, ამათი გავლენით ბალსჰემოურ-ლენტეხურმაც.**

სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა გრძელი ხმოვანების საკითხს ალ. ონიანმა; მან გააბათილა სერგი ჟღენტის მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ხმოვანთა სიგრძე სვანურში არა ფონოლოგიური, არამედ ფონეტიკური მოვლანაა. ალ. ონიანმა ემპირიული მასალის საფუძველზე დამაჯერებლად დაასაბუთა სვანურში გრძელ ხმოვანთა ფონემური მნიშვნელობა; შდრ.: ლეთი „წუხელ“ — ლეთი „სამკალი“, ქჷმ „გარეთ“ — ქჷმ „ფერფლი“, მარე „კაცი“ — მარე „მაგრამ“, დჷრ „არავინ“ — დჷრ „ამინდი, დარი“...

➤ **რედუქცია.** რედუქცია ეწოდება ხმოვნის დაკარგვას ან თანხმოვნად ქცევას მეზობელი ხმოვნების გავლენით (შდრ.: მერცხალი — მერცხლის, მაწონი — მაწვნის); ეს ფონეტიკური მოვლენა ქართველურ ენებში პირველად გამოიკვლია ა. შანიძემ და დაადგინა, რომ სახელი ფუძისეულ ხმოვანს კარგავს იმ ბრუნვებში, რომელთა ნიშანიც ხმოვანზე იწყება. მკვლევრის აზრით, პრეფიქს-სუფიქსების გავლენა განსაკუთრებით ძლიერი უნდა ყოფილიყო ძველად, ქართველურ ენათა ერთობის ხანაში, თანამედროვე ეტაპზე კი ეს კანონი უმთავრესად დაცულია სვანურის სამ კილოში (ბალსხემოურში, ბალსქვემოურსა და ლაშხურში), შესუსტებულია სვანურის ერთ კილოში (ლენტეხურში) და ქართულში, ხოლო სულ მთლად მოშლილია მეგრულში.

ვ. თოფურიამ ნაშრომში „რედუქცია ქართველურ ენებში“ ჩამოაყალიბა რედუქციის ოთხი ძირითადი წესი, რომელიც მოქმედებს სვანურის სამ კილოში: 1. რედუცირდება ყველა არაგრძელი ხმოვანი; 2. რედუქციას არ განიცდის ერთმარცვლიანი გაორმარცვლიანებისას (ჟელ — ჟელ-იმ, ჟელ-ჰრ), გასამმარცვლიანებისას კი ჩვეულებრივი მოვლენაა (ჟელრემ < ჟელ-არ-ემ); 3. რედუქციას იწვევს პრეფიქსიც და სუფიქსიც; 4. რედუცირდება ერთი ხმოვანი. შემდგომში საკითხი სპეციალურად შეისწავლა მ. ნიკოლაიშვილმა და დააზუსტა რედუქციის ზოგი წესი, დაადასტურა, რომ ზოგჯერ ერთდროულად რედუცირდება ორი ხმოვანიც.

#### • **ჯგუფები.**

სვანურში ისევე, როგორც სხვა ქართველურ ენებში, შინაარსის მიხედვით გამოიყოფა სახელთა ოთხი ჯგუფი: არსებითი, ზედსართავი, რიცხვითი სახელები და ნაცვალსახელები. მათი საერთო მორფოლოგიური კატეგორიებია ბრუნვა და რიცხვი. რიცხვი ორია \_ მხოლოდითი და მრავლობითი, ბრუნვა კი — ექვსი: სახელობითი, მოთხრობითი, მიცემითი, ნათესაობითი, მოქმედებითი და ვითარებითი. ქართულისგან განსხვავებით, სვანურს არა აქვს წოდებითი ბრუნვა. თითოეული მეტყველების ნაწილი შინაარსის მიხედვით იყოფა ქვეჯგუფებად; ესენია:

➤ **სულიერთა და უსულოთა სახელები**, რომლებიც თავის მხრივ იყოფა ორ ჯგუფად: ადამიანის აღმნიშვნელნი და არაადამიანის აღმნიშვნელნი, ანუ ვინ ჯგუფი და რა ჯგუფი. სვანურშიც, ქართულისებურად, **მჷრ** („ვინ“) დაესმის მხოლოდ ადამიანის აღმნიშვნელ სიტყვებს, **მჷა** („რა“) კი ყველა დანარჩენს.

**მჷრ:** მარე „კაცი“, ზურჷლ „ქალი“, ჭყინტ „ბიჭი“, დრნა „გოგო“, დი „დედა“, მუ „მამა“, გეზალ „შვილი“...

**მჷა:** შტჷნ „სვანეთი“, ზჷნ „სამეგრელო“, ჩჷჷ „ცხენი“, ფჷრ/ფირჷ „ძროხა“ („ფური“), ქათალ „ქათამი“, ხჷმ „ღორი“, გტჷჷ „გოჭი“, კალმახ „თევზი“, ლიც „წყალი“...

➤ **სადაურობის სახელებს** ძირითადად მგ — ი თავსართ-ბოლოსართი აწარმოებს,

მაგრამ სუფიქსი -ი დაცულია მხოლოდ ბალსქვემოურში, დანარჩენ კილოებში კი მოკვეცილია: ბზ. მგ-ზან „მეგრელი“, მუ-შუან „სვანი“ (გ ასიმილაციის უ-ს იძლევა)... ბქ. მგ-ზნ-ი (<მგ-ზან-ი), მუ-შუან-ი (< მუ-შუან-ი)...

➤ ხელობის სახელებს მ – ი კონფიქსი აწარმოებს: მ მაგრამ ბოლოსართი ხშირად აქაც დაკარგულია: მგ-კვლმზხ-ი „მეთევზე“, მგ-ჩჟ-ი „ცხენოსანი“, მგ-შკიდ „მჭედელი“ (ლი-შკიდ „ჭედვა“), მგ-ლც-ი „წყლის მზიდავი“, მგ-ლდედ „მწყემსი“ (ლი-ლდედ „მწყემსვა“)...

➤ დანიშნულების სახელებს აწარმოებს ლა – ა და ლე – ე კონფიქსები, რომლებიც გვხვდება, როგორც სახელებში, ასევე მიმღეობებში. ორივე კონფიქსს ქართულში სა – ე/სა – ო თავსართ-ბოლოსართები შეესაბამება, მაგრამ სვანურში მათი მნიშველობა განსხვავებულია, პრველი აღნიშნავს დანიშნულების საგას, მეორე კი მიზანს, დანიშნულების ობიექტს: ლა-ტაბ-ა „სათლელი (იარაღი)“, ლე-ტაბ-ე „გასათლელი = ის, რაც უნდა გაითალოს“ (ლი-ტაბ-ე „გათლა“), ლწფშგა „გასახსნელი (საშუალება)“, ლეფეშგე „გასახსნელი = ის, რაც უნდა გაიხსნას“ (ლი-ფშგ-ე „გახსნა“);

დანიშნულების სახელებს ასევე აწარმოებს -მაქ („-თვის“) თანდებული: კაბმაქ „საკაბე“ (სიტყვასიტყვით: „კაბისთვის“), ჭშმაქ („სსაქმრო“), ხეხტმაქ („საცოლე“)...

ქონების სახელები ძირითადად ლგ- პრეფიქსით იწარმოება: ლგ-კპზ „კაბიანი“, ლგ-შდიქ „კბილიანი“ („ფოცხი“), ლგ-გზელ „შვილიანი“, ლგ-ფშთუ „თმიანი“...;

ქონების სახელთა ერთი ნაწილი იწარმოება -ჭ'ა' სუფიქსით: ყტარყტლ-ჭ'ა' „ხუჭუჭა“, ლელტ-ჭ'ა' „ხორცის მოყვარული“, „მეხორცია“, ჭტერ-ჭ'ა' „ლპობადი“, ჭეფ-ჭ'ა' „მკბენარა“...

➤ უქონლობის სახელები, როგორც ცნობილია, ქართულში იწარმოება ორგვარად: უ – ურ და უ – ო კონფიქსებით; ასევე ორგავარი წარმოება ახასიათებს სვანურს, ოღონდ ერთი მაწარმოებელია -ურ სუფიქსი, მეორე კი უ – ა კონფიქსი; ზოგიერთი სახელისგან ორივენაირად შეიძლება ვაწარმოოთ უქონლობის სახელები: ფაყტ-ურ/ უ-ფყტ-ა „უქუდო“, მაგრამ ასეთი პარალელური ფორმები ზოგჯერ ნიუანსურად განსხვავებულია; მაგ., თხტიმ-ურ „უთავო“, უ-თხტმ-ა „უმეთაურო“;

➤ კნინობითის ფორმები ფართოდ არის გავრცელებული სვანური ენის ყველა დიალექტში; გვხვდება როგორც საზოგადო, ისე საკუთარ სახელებთან, ზედსართავებთან, მიმღეობებთან და ზმნასთანაც კი. საკმაოდ დიდია კნინობითი ფორმების მაწარმოებელთა რიცხვიც, თუმცა მათი სიმრავლე, ძირითადად, ხმოვანთა მონაცვლეობით არის გამოწვეული, თანხმოვნები კი სულ ორია: ლ და დ, რომლებიც მორფემაში ხან ერთად არია წარმოდგენილი, ხან კი ცალ-ცალკე; კნინობითობის მაწარმოებლებია:

ა) -ილდ, -ოლდ, -ულდ, -გლდ;

ბ) -ილ, -ელ, -ალ, -ოლ, -ულ, -გლ;

გ) -იდ, -ად, -გდ;

ჟინდ-გლდ (ჟინდ) „ბატკანი“, მწლ-გლდ/მალულდ (მწლ/მალუ) „მელიკო“, დინ-ილ (დინა) „გოგონა“ და სხვა.

რიცხვით სახელებთან კნინობითი გამოხატავს არაზუსტ რაოდენობას, მიახლოებითობას და დაახლოებით ქართული -ოდე ნაწილაკის ფუნქცია აქვს: სემი-ლ (სემი) „სამი, სამიოდე“, უსგტ-ილ (უსგა) „ექვსიოდე“;

ზმნის კნინობითი ფორმის გამოყენება ყოველთვის მთქმელის ობიექტთან მიმართებით არის გამოწვეული და ძირითადად ბავშვთან საუბარში გვხვდება: **სი ბაბას ხალატ-ილ** „შენ მამას (/ბაბუას) უყვარხარ“...

ზ. ჭუმბურიძის აზრით, კნინობითის სუფიქსის პირვანდელი სახეა **ლდ** კომპლექსი წინამავალი ხმოვნითურთ, რომლის გამარტივებითაც უნდა იყოს მიღებული, ერთი მხრივ, **ლ** თანხმოვნიანი და, მეორე მხრივ, **დ** თანხმოვნიანი ვარიანტები; ვ. თოფურიას აზრით, კნინობითის სუფიქსებს ბოლოში უნდა ჰქონოდათ ა ხმოვანიც, რაზეც მეტყველებს ნათესაობით ბრუნვაში ამ სახელთა -**შშ** დაბოლოება. ა სუფიქსიანი ფორმები შემორჩენილია სვანურ სასიმღერო ლექსებში;

➤ **კომპოზიცია, ანუ თხზვა** სვანურ ენაში ფართოდ არის გავრცელებული; ცნობილია კომპოზიტთა ორი ტიპი: ფუძეგაორკეცებული (რედუპლიკაციური) და სხვადასხვა ფუძეთა შეერთებით მიღებული. ერთიცა და მეორეც შეიძლება იყოს კავშირიანი ან უკავშირო: **ნახტწი-ნახტწი** „წვრილ-წვრილი“, **ხჰსდ-ი-ხჰსდ** „ჩქარ-ჩქარა“, **დერხი-დერხი** „ზოგ-ზოგი“, **ხეხტ-ჰჰშ** „ცოლ-ქმარი“, **ჯგმილ-დაჩტირ** „და-ძმა“ (სიტყვასიტყვით: „ძმა-და“), **ლერექტ-ლელდისგ** „ტანისამოს-ფეხსამოსი“ (შდრ. ჩასაცმელ-დასახური)...

ფუძის გაორკეცებისას ზოგ შემთხვევაში მეორე ნაწილს თავში შეიძლება დაერთოს **მა** და **ნა** თავსართები: **კილ-მჰკილ** „წივილ-კივილი“, **ტულ-მატულ** „ყვირილი, ხმაური“, **ჟჰგ-ნაჟგუნ** „წამლეულობა“.

• **რიცხვის გრამატიკული კატეგორია.** სვანურში, ისევე როგორც ენათა დიდ უმრავლესობაში, როგორც სახელებში, ისე ზმნაში რიცხვი ორია: მხოლობითი და მრავლობითი. ამ ოპოზიციაში მარკირებულია მრავლობითი რიცხვი. სახელებში მრავლობითი რიცხვის ალომორფებია: -**არ**, -**ჰრ**, **ჰრ**, -**ალ**, -**ჰლ**, -**ჰლ**, -**ოლ**, -**ი/რ**, -**ჰრუ**, -**უ**, -**ჲდუ**, კონფიქსი **ლა** — ა; მათი განაწილება დამოკიდებულია როგორც სახელის ფუძის აგებულებაზე, ისე შინაარსობრივ ჯგუფებზე.

თანხმოვანფუძიან და **ი**, **ო**, **უ** ხმოვანფუძიან სახელთა მრავლობითი იწარმოება -**ჰრ** სუფიქსით; უუმლაუტოდ, სუფთა სახით ის წარმოდგენილია ლაშხურში, დანარჩენ დიალექტებში მისი გაუმლაუტება კი აიხსნება აუსლაუტში სახელობითი ბრუნვის მოკვეცით; სამაგიეროდ, უმლაუტს კარგავს ფუძისეული ხმოვანი, რომელიც სახელობითი ბრუნვის ნიშნის დაკარგვის შედეგად იყო გაუმლაუტებული: **ჰან-ჰრ** < \***ჰან-არ-ი/ე** „ხარები“ (შდრ. მხ. რ. **ჰჰნ** < \***ჰან-ი** „ხარი“), **გოჰ-ჰრ** < \***გოჰ-არ-ი/ე** „გოჰები“ (შდრ. მხ. რ. **გტეჰ** < \***გოჰ-ი/ე** „გოჰი“, **ჟელ-ჰრ** „ძაღვები“, **გტარ-ჰლ** (ზზ.), **გტარ-ჰრ** (ბქ.) „გვარები“...

მრავლობითი რიცხვის წარმოებისას თავს იჩენს სხვა ფონეტიკური მოვლენებიც: რედუქცია და დისიმილაცია. რედუქციას სვანურში ადგილი აქვს **ორ-** და **მეტმარცვლიან ფუძეებში**, როცა მათ ემატება მარცვალ პრეფიქსის ან სუფიქსის სახით. მრავლობითი რიცხვის შემთხვევაში ეს არის -**ჰრ** სუფიქსი, რომლის ზემოქმედებითაც ფუძისეული ხმოვანი იკარგება (რედუქცია ხდება), მაგრამ მარცვალთა საერთო რაოდენობა არ იცვლება: **ამახტ** „მტერი“ — **ამხტ-ჰრ** (< \***ამახტ-არ-ე** „მტრები“), **მეგჰმ** „ხე“ — **მეგჰრ** (< \***მეგემ-არ-ე** „ხეები“), **მურყტამ** „კომპი“ — **მურყტმჰრ** (< \***მურყტამ-არ-ე** „კომპები“)...

ა-ზე და ე-ზე დამთავრებულ სახელთა მრავლობით რიცხვს აწარმოებს **პირველადი (და არა დისიმილირებული!)** -**ალ** სუფიქსი, რომლის ხმოვანიც, -**ჰრ** სუფიქსის მსგავსად,

უმლაუტიანია, ხოლო ბზ-ში ბოლოკიდურ ხმოვანთან შერწყმის შედეგად გრძელია, ასეა მიღებული -ჭლ სუფიქსი: **დრნა** „გოგო“ — **დრნაჭლ** (<\*დრნა-ალ-ე) „გოგოები“, **თხერე** „მგელი“ — **თხერაჭლ** (<\*თხერე-ალ-ე) „მგლები“, **ჟახე** „სახელი“ — **ჟახაჭლ** (<\*ჟახე-ალ-ე) „სახელები“; ბალსქვემოურში მსგავს ვითარებაში მრ. ნიშანია -ოლ ბოლოსართი: **დინოლ**, **თხეროლ**, **ჟახოლ**...

ამ ძირითად ფორმანტთა გარდა, მრავლობითი რიცხვის დანარჩენი აფიქსების განაწილება უფრო მეტად არა ფუძის აგებულებაზე, არამედ სემანტიკაზეა დამოკიდებული. მაგალითად, **ლა** — ა კონფიქსი აწარმოებს უმთავრესად ნათესაობის აღმნიშვნელ სახელთა მრავლობით რიცხვს: **დი** „დედა“ — **ლა-დი-ა** „დედები“, **მუ** „მამა“ — **ლა-მუ-ა** „მამები“, **უდილ** „და (დისთვის)“ — **ლა-უდილ-ა** „დეები“, **დაჩჷირ** „და (ძმისთვის)“ — **ლა-დაჩჷრ-ა** „დეები (ძმისთვის)“, **ჯგ/იმილ** „ძმა (დისთვის)“ — **ლა-ჯგმილ-ა** „ძმები (დისთვის)“, **ქაშ** „ქმარი“ — **ლა-ქაშ-ა** „ქმრები“, **ხეხჷ** „ცოლი“ — **ლა-ხეხჷ-ა** „ცოლები“, **ბუბა** „ბიძა“ — **ლა-ბუბა-ჷა** „ბიძები“, **გიგა** „დეიდა, მამიდა, ბიცოლა“ — **ლა-გიგა-ა** „დეიდები, მამიდები, ბიცოლები“, **ცაღ** „ტოლი“ — **ლა-ცაღ-ა** „ტოლები“...

ერთადერთი სახელი **გეზალ** („შვილი“) მრავლობით რიცხვს აწარმოებს -ირ/-ირ სუფიქსით: **გეზლირ** (ბზ.)/ **გეზლირ** (ბქ.) „შვილები“.

#### ლიტერატურა:

- ვ. თოფურია, სვანური ენა, შრომები, ტ.II, თბ., 2002, გვ. 236-246;
- ვ. თოფურია, სვანური სიტყვათწარმოება, შრომები, ტ.II, თბ., 2002, გვ. 247-253;
- ზ. ჭუმბურიძე, ლ. ნიჟარაძე, რ. ქურდაძე, სვანური ენა, თბ., 2007, გვ. 57-81;
- ვ. თოფურია, რედუქცია ქართველურ ენებში, იკე, ტ. , თბ., 1946
- თ. შარაძენიძე, სახელთა მრავლობითი რიცხვის წარმოება სვანურში ბალსქვემოური კილოს მიხედვით, იკე, IV, თბ., 1954;
- . მ. ქაღდანის სახელობითი ბრუნვისა და მრ. რიცხვის მაწარმოებელ სუფიქსთა საკითხისათვის სვანურში, ქესს, IV, 1974;
- მ. ნიკოლაიშვილი, ხმოვანთა რედუქციის სტრუქტურული ანალიზი (ბალსქვემოური დიალექტის მასალაზე), თბ., 1964

#### პრაქტიკული სამუშაო

ვ. თოფურია, სვანური ენის სახელმძღვანელო, თბ., 2008, გვ. 97-98

#### სასაუბრო 2.

#### დავალება:

მრავლობითი რიცხვის ფორმები გადაიყვანეთ მხოლოდ რიცხვში და ტექსტი ისე გადაწერეთ.